

Хмельницького“, яка обіймає час від 148 року і доходить до 1702 року. Автор походить з Західної України; підчас Руїни він переселився до Сіверщини, де й написав свою працю. Він почав складати її не раніше 1672 року, хоч і вів уже перед-тим свої записи. Правдоподібно автор належав до шляхетського стану і служив канцеляристом, що дало йому змогу бути в курсі дипломатичних відносин. Він оповідає як наочний свідок про облогу Смоленська 1654 р., облогу Риги 1655 р.; він був присутній на раді в Чигирині 1657 р.; брав участь в дипломатичній місії за Юрія Хмельницького в 1660 році, належав до прихильників Сомка. Як свідок оповідає він про вибір Многогрішного в 1669 році. З 1676 року він починає дуже докладно говорити про події в околиці Стародуба, що дає підставу думати, що він там і жив.

До гетьмана Самойловича Самовидець ставиться неприхильно (ст. 169—171), а за те добре ставиться до Мазепи, підкреслюючи, що він походить „з роду шляхетського, старожитної шляхти української і у війську значної (ст. 171). Хвалить Сомка і кошового Сірка, а не любить з ріжних мотивів Виговського, Бруховецького, Дорошенка, Самойловича. Він — дуже ревний християнин, і через те йому не подобалась спілка Дорошенка з турками. Самовидець — переконаний монархіст; він доляльно ставиться до польських королів, а потім такі самі почуття переносить на московського царя, з приводу присяги котрому каже, що „по усей Україні увесь народъ зъ охотою тое учинивъ и не малая радость межи народомъ стала“ (ст. 36). Разом із тим він прихильник шляхетського стану і взагалі статечних класів громадянства; всі його симпатії на боці городових козаків, а не січовиків. Він великий прихильник просвіти і науки.

Самовидець дуже добре поінформований не тільки про українські, але й про європейські справи, наприклад про війну австро-угорців з турками в 1683—1691 роках. Він любить моралізувати й оцінювати історичних діячів та їх окремі вчинки з погляду своїх релігійних і соціально-політичних переконань.

Мова літопису Самовидця — дуже гарна українська мова щиро-народнього складу.

У-перве видруковав „Літопись Самовидця“ проф. Осип Бодянский в „Чтеніяхъ“ московського „Общества истории и древностей“, і окремою книгою (Москва, 1846) в редакції присланий йому П. Кулішем. Друге видання, на підставі кількох списків владив Орест Левицький (Київ, 1878), додавши до нього дуже цінну свою розправу.

Найцікавішим з козацьких літописців безперечно єсть *Самійло Величко*; канцелярист війська Запорозького. Про його життя знаємо, що він вже не молодим бувши почав р. 1690 служити при генеральному писарі Василю Леонгівичу Кочубею; часом він ви-

конував важні урядові доручення. Десь р. 1704 він перейшов був на службу до Генеральної Канцелярії, де — як сам каже — „быль не послѣднимъ въ дѣлехъ писарскихъ“. В кінці 1708 р. Величка усунуто з посади за його близькість до В. Кочубея (він завжди вихваляє Кочубея як „пана доброго, мудрого и побожного челоуѣка“, а Мазепу не любить, називає „Махіавелемъ“ і „хитримъ лисомъ“). Пізніше, вже по Шведчині знайшов він притулок в домі Кочубеїв у Диканьці і доживав там віку за літературною й учительською працею. Він дожив до глибокої старости і при кінці життя осліп. В 1702 році він брав участь в поході корпусу українського війська, вираженого в Польшу на допомогу Петровому спільнику королеві Августу.

Величко людина добре освічена, він знає мови латинську, польську, німецьку. Вже по зложенні своєї історичної праці (поміченої 1720 роком) Величко переклав з німецького збірника на українську мову обширну „Космографію“ (великий рукопис в 866 карток, 40), закінчену р. 1728 вже під диктат в Диканьці. Тут підписався Величко „Истинній Малія Росіи сынъ зъ племени Хозарского и изъ слугъ Войска Запорожского найменшій слуга.“ Уривок з цієї Космографії — про гриниці Московської держави — надруковав Ор. Левицький в „Україні“ 1914 року.

Головна праця Величка, яка заслужила йому голосне ім'я в українській історіографії, це — „Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками черезъ Зѣновія Богдана Хмельницького, Гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившойся; а въ дванадцяти лѣтъ у поляковъ зъ иншими панствами провлекшойся. Якого онъ Хмельницькій при всесилной помощи божественной, зъ казаками и татарми отъ тяжкого ига лядского вибился, и подъ високодержавное пресвѣтлѣйшого монархи Російского Алексія Михайловича владѣніе доброволнѣ поддался. Отъ авторовъ: нѣмецкого — Самуила Пуфендорфія,*) Козацкого — Самуила Зорки, и полского — Самуила Твардовского,**) войну тую въ книзѣ своей Война Домова названной, вѣршомъ полскимъ описавшого. Нинѣ же вкратцѣ стилемъ гисторичнымъ и нарѣчіемъ малороссійскимъ справленое и напи-

*) Самуїл Пуфендорф (1632—1694), саксонець, відомий історик, між ин. написав праці: „Commentariorum de rebus Suecicis libri XXVI, Utrecht, 1686 і „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis commentariorum libri VIII, Nürnberg 1696.

Самуїл Твардовський (1600—1660), польський письменник, учасник козацьких війн, написав поему „Wojna domowa z kozaki i Tatarsy, Moskwa, potvm Szwedami i z Wegry przez lat dwanaście za panowania Naj. Jana Kazimierza tocząca się“, видану в 1681 р. Героєм поеми є кн. Яр. Вишневецький і Ян-Казимир, центральне місце — облога Збаража і Берестечка. Опис доволі об'єктивний. Поема Твардовського була дуже популярна в українських кругах; знаємо два укр. переклади: С. Величка і лубенського полкового писаря Стефана Савицького.

санняе тшаніемъ Самоила Величка канцеляристи негдись войска Запорожского. В селѣ Жукахъ, уѣзду полтавского. Року 1720.“

Велика праця Величка не дійшла до нас цілою: єсть дефекти на початку і в середині (1649—1652); доведено її до 1700 року, а в оглаві подій згадуються події аж до 1723 року, одже кінець також загублено.

Окрім згаданих в передмові джерел Величко покликається на Кромера, на Гваньїні; йому добре знайома тогочасна польська й українська література, він цитує ріжні поеми, сатиричні вірши, панегирики, епітафії, „Сінопсис“ Гізеля, твори Галятовського; йому звісні сеймові конституції Польши й промови в польському сеймі (надруковані р. 1677 в Кракові), він охоче вставляє в свій текст вірши, епітафії, промови і т. д.

Рукопис починається продовженням дневника Матвія Титловського про Хотинську війну 1620 року; потім іде універсал Остриниці 1638 року, далі переклад діаріуша Окольского (надрукованого в Кракові 1639 року) про війну з Остриницею; далі йде біографія Б. Хмельницького, виписка з Пуфендорфа про причини українсько-польської війни, а потім уже сама історія Хмельнищини (з пропуском 1649—1652), війна Поляків з Шведами, часи Руїни, і доводиться оповідання до 1700 року.

Ідеологію автора й його національно-політичну фізіономію найкраще можна пізнати з його „Предмовы до чителника“, де він зясовує мотиви, які спонукали його до праці, і свої погляди на завдання українського історика:

„Ежели можетъ що быти любопытствующему нраву чело-вѣческому, кромѣ тѣлеснихъ требованій, ласкавій чителнику, такъ угодное и пріятное, яко чтеніе книжное и вѣденіе прежде бившихъ дѣяній и поведеній людскихъ; ежели и въ печалехъ суцимъ можетъ що такъ скорое подати лѣкарство, яко тотъ же книжній съ прилѣжаніемъ и вниманіемъ уживаемый медикаментъ. Дозналемъ и я самъ того, кгди въ приключаяючихся ми скорбехъ книжному прилежахъ чтенію и слишанію, и отъ нихъ увѣдомляючися о прошлихъ людскихъ рознихъ трафункахъ и бѣдствахъ, училимся оттоль и мои злуключенія терпеливо зносити, слушаая глаголанного — въ терпѣннїи вашимъ стяжите душа ваша. Обаче, проходя лѣтописная и гисторическая инностраннихъ народовъ писанія и дѣянія, видѣхъ въ нихъ объясненную и затмѣнію доселѣ непричасную ихъ славу.

Нашихъ же сармато-козацкихъ родовъ подобніе иностраннимъ въ воинскихъ случаяхъ давнихъ временъ и вѣковъ бывшіе рицерскіе отваги и богатырскіе дѣянія, безъ описанія и объясненія, чрезъ ихъ власнихъ писаровъ оставленніе и всегдашного забвенія нѣкчемнимъ лѣности ихъ плащемъ увидѣхъ покритіе. А ежели зъ давнихъ о нихъ писарей славяно-козацкихъ и записаль хто памятствованія годное, во время ихъ бывшее дѣяніе;

то записаль тилко для себе реестрикомъ, барзо щуплими и краткими словами, жаднихъ зъ якихъ причинъ що повстало, якъ ся отправовало и якъ кончило невиразивши околичностей. Аще же что онимъ предкомъ нашимъ козакорускимъ похвали годного и обрѣстися можетъ, то не въ нашихъ лѣннихъ, але въ иностранныхъ, греческихъ, латинскихъ, нѣмецкихъ и полскихъ гисторіографахъ... котрихъ гисториковъ не тилко витлумачити и на козацкій языкъ перевести трудно, але и достати въ Малой Россіи невозможно...

Тѣмъ же и азъ, не лѣности ради коея, но небытности дѣля козацкихъ лѣтописцовъ, послѣдствуя лѣннимъ давнимъ писаромъ, главніе и великіе дѣла воевождовъ своихъ, во времена ихъ отправовавшіеся, въ небрежніи безъ описанія оставшимъ, не дерзнулемъ того писати.

Обаче въ тихъ годѣхъ, егда шведскихъ войскъ потенція въ Полцѣ и Саксоніи гостила... зъ войсками авксилѣярними малороссійскими, полякомъ на шведа ординованими, проходя тогочную иже отъ Корсуня и Бѣлой Церкви Малороссійскую Украину, потимъ на Волинь, въ княженіе Руское жъ до Льова, Замостя, Бродовъ и далѣй странствуя, видѣхъ многіе гради и замки безлюдніе и пустіе, вали негдись трудами людскими аки гори и холми висипанніе, и тилко звѣремъ дивимъ прибѣжищемъ и водвореніемъ сущи. Мури зась, яко то въ Чолганскомъ, въ Константиновѣ, въ Бердичовѣ, въ Збаражѣ, въ Сокалю, що тилко на шляху намъ въ походѣ войсковомъ лучилося, видѣхъ едни малолюдніе, другіе весьма пустіе, розваленіе, къ землѣ прилнувшіе, заплѣсняліе, непотребнимъ биліемъ заросліе, и тилко гнѣздящихся въ себѣ зміевъ и рознихъ гадовъ и червей содержащіе. Поглянувши паки, видѣхъ пространніе тогочніе Україно-Малороссійскіе поля и розлегліе долини, лѣси и обширніе садове, и красніе дуброви, рѣки, стави, іезера запустѣліе, мхомъ, тростіемъ и непотребною лядиною заросліе. И не всуе поляки, жалѣючи утрати Украины оная тогочніа, раемъ свѣта полского въ своихъ унѣверсалахъ ея наричаху и провозглашаху; понеже оная предъ войною Хмельницкого бысть аки вторая земля обѣтованная, медомъ и млекоу кипящая. Видѣхъ же къ тому на рознихъ тамъ мѣстцахъ много костей челоуѣческихъ, сухихъ и нагихъ, тилко небо покровъ себѣ имущихъ, и рекохъ во умѣ — *кто суть сія?* Тѣхъ всѣхъ, еже рѣхъ, пустихъ и мертвихъ насмотрѣвшись, поболѣхъ сердцемъ и душею, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украина Малороссійская во область пустынь Богомъ оставленна и населници ся, славніе предки наши, безвѣстни явишася. Аще же и вопрошахъ о томъ многихъ людей старинныхъ, почто бысть тако, изъ якихъ причинъ и чрезъ кого опустошися тая земля

наша? — то не єдиногласно отвѣщеваху ми, єденъ тако, другій инако; и не мощно мнѣ было совершенно зъ ихъ не єдиногласныхъ повѣстей информоватися, о падєніи и запусѣнїи оная тогочаснїя отчизны нашея.“

Щоб знайти вїдповїдь на болучї запитання про причини такої сумної долї рїдного краю, звернувся автор до історичних праць, до „Wojny domowej“ Самїйла Твардовського, виданої р. 1681 в Калїшу, до Самїйла Пуфендорфа в російському перекладї 1718 р. в Петербурзі виданого, до дїарїуша Самїйла Зорки, секретаря Богдана Хмельницького, до „лѣтописцовъ и записокъ казацкихъ“, щоб в них зачерпнути вїдомостей про історїю України. Величко вважає свою працю за дуже недосконалу і на прикінці передмови скромно прохає у читачїв вибачення і виправлення його невїльних помилок. Підписався він: „Истиннїй Малїя Росїи сынъ, тебѣ же чителнику тоєя жъ отчизны всѣхъ благъ присно желателствующїй братъ и слуга Самоилъ Василювичъ Величко, бывшїй иногда въ Енеральной войска Гетманской Канцелярїи канцеляриста войска Запорожского.“

Праця Величка являється вже цїлком серйозною спробою прагматичної історїї, з бажанням дати художнїй виклад: малюючи, наприклад, картину руїни околиць Львова татарами в 1670 році, він бере опис просто з Визволеного Ієрусалима Торквато Тассо. Так само яскраво малює він руїну правобережної України в кінці гетьманування Дорошенка („Паде, паде тогочасная Украина аки нѣкїй Вавилонъ!“ і т. д.) Праця Величка, як каже проф. Іконніков, має характер вченого твору, систематичної історїї України. Включення текст великої сили документального матерїалу з канцелярїї та архївїв (грамоти, універсали, листи, договори і т. под.) надає Літопису Величка по словам проф. Антоновича неоцінену наукову вагу. Як характернї прикмети викладу Величка треба зазначити його щирїсть тону, художнїсть в описах і добродушний юмор. Патріотизм Величка ставить його в один ряд з стародавнїми українськими літописцями княжої доби, що так само вболївали над руїною України од кочовникїв.

Лїтопис Величка видано в 1848—1864 роках заходами Київської Археографїчної Комїсії під назвою „Лѣтопись событїй въ Юго-Западной Россїи въ XVII в. Составилъ Самоилъ Величко б. канцеляристъ Войска Запорожского. 1720. Издана Временной Комиссїей для разбора древнихъ актовъ“. Том I, Київ, 1848, ст. 454 + 51 + XXXVIII. т. II, Київ, 1851, ст. 612 + XVII; т. III, Київ, 1855, ст. XII + 568; т. IV, Київ, 1864, ст. XI + 407.

Текст видруковано по списку, що належав М. Погодїну (нинї в Петербургській Публїчній Б-ці); його можна вважати за оригїнал. Пізнїще знайдено в бїбліотекї М. Судїєнка ще один список, що колись належав Гр. Полєтиці. До оригїналу було додано де-

сять мініатюрних портретів гетьманів. Редакцію текста при друкуванні перевели М. Рігельман і Ів. Самчевський. Текст друковано починаючи з Передмови і „Сказанія“, а те, що стояло між передмовою й „Сказанієм“, винесено в „Приложенія“ в 4-му томі. Так само як і Самовидец, Величко писав гарною народною мовою, котру він зве „козацькою“ або „нарѣчієм малоросійським.“*)

Другий видатний козацький літописець *Григорій Грабянка*, так само як і Величко центральне місце в своїй праці одводить Хмельнищині. Грабянка був гадячанин. Року 1687 ми бачимо його полковим суддею, в 1723 році їздив з Полуботком до Петербурга і попав до кріпости. В 1729 році по ходатайству гетьмана Апостола його призначено полковником гадяцьким. В 1734 році він загинув в поході проти татар. Це був чоловік начитаний, знайомий з чужоземним письменством.

Праця Грабянки носить назву: „Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского зъ поляки, за найленѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потомъ потомъ и Казѣмира, въ р. 1648 отпраоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого несконченной зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писаного, въ градѣ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобитныхъ старожилловъ свидѣльстви утвержденная. Року 1710.“

Джерелами для Грабянки, як він сам зазначає, служили:

- 1) „Діаріушъ нашихъ воиновъ въ обозѣ писаний“;
- 2) „Духовніе и мірскіе лѣтописци“;
- 3) Сінопсис Гізеля, твори Кромера, Більського, Стрийковського, Гваньїні, Коховського,**) Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера;
- 4) офіціальні акти (привилеї, листи, договори, списки гетьманів, полковників та ин.), вірши.

Звісні дві редакції: а) первісна, з перевагою церковно-славянщини, з силою віршів (надрукована Київською Археографічною Комісією) і б) пізніша, зросійщена, з пропуском віршів (надрукована Туманським 1793 року). Твір Грабянки був дуже поширений — до нас дійшло коло 20 списків.

„Дѣйствія презѣльной брани“ є головним робом монографія про Хмельницького, хоча обіймає історію України од найдавніших часів аж до вибору Івана Скоропадського гетьманом в 1709

*) Див. *В. Петрикевич*, Літопись С. Величка а „Воуна domova“ С. Твардовського, Тернопіль, 1910.

***) *Веспасіан Коховський* (1633—1699), учасник віденського походу 1683 р., написав „Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV Csicmacleres scriptore Vespasianoa Kochovo Kochovski,“ 3 томи, Ст.-совіае, 1683, 1688, 1698. В праці Коховського оповідається про події 1648—1676 років.